

УДК 351.858:272(477) “15/16”

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ТРАДИЦІЇ (XVI–ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

Олег Мальчевський

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна, k_istcul@franko.lviv.ua*

Розглянуто особливості впливу ренесансних ідей на формування світоглядних позицій українських гуманістів-католиків XVI–першої половини XVII ст. Проаналізовано головну проблематику в їхній творчій спадщині. Розкрито форми вияву національної свідомості в середовищі українських католиків.

Ключові слова: український Ренесанс, гуманізм, національна свідомість, католицизм, православ'я.

Питання про роль українських католиків у процесі формування української національної свідомості є далеко непростим. Цікавим є те, чи ця роль була абсолютно деструктивною, чи мала певні конструктивні моменти. Принаймні деякі католики, що проживали в Україні чи були пов'язані з нею, досить позитивно ставилися до українського народу, його релігії, традицій, культури. А окремі з них навіть вважали себе представниками цього народу.

Католики були відомі в Україні ще з часів Київської Русі. Але активне, планомірне проникнення католицького віровчення почалося тут зі середини XIV ст., коли Галичину захопили поляки. Тоді на галицькій землі засновують католицькі парафії, єпархії, заявляють про себе чернечі ордени. Після Кревської унії 1385 року подібні явища можна простежити і на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського. Однак до Люблінської унії 1569 року масової експансії католицизму на українські землі не спостерігалось [16, с.105–154].

В Україні до кінця XVI ст. представники католицизму були, зазвичай, етнічно чужими для українців: це польські шляхтичі, частково міщани, а також німецькі, італійські купці, ремісники тощо. Католицизм також підтримувала офіційна польська влада, і тому його сприймали як “польську віру”, до того ж віру верхів. Цікаво зазначити, що коли польські селяни переселялись на українські землі, то переймали мову і православну віру своїх сусідів-українців [17, с. 37–38].

У XVI ст. почастишали випадки покатоличення представників української шляхти. Цьому сприяли різні чинники – культурно-освітні (навчання в західноєвропейських університетах, бажання прилучитися до “високої” латинської адміністративної сфери (католики мали більше

шансів для адміністративної кар'єри, ніж православні), побутові фактори (змішані шлюби).

Покатоличення сприяло колонізації українців. Однак не можна ставити знак рівності між цими двома процесами. Українці, які приймали католицизм, не обов'язково ідентифікували себе з поляками, а якщо й відбувалася ідентифікація, то тільки часткова (за формулою “gente Rutenus, natione Polonus” – “руського роду, польської нації”) [5, с. 37–53].

Українське католицьке середовище дало низку високоосвічених інтелектуалів-письменників, які свідомо наголошували на своєму руському походженні. Цих авторів слід розглядати як письменників-гуманістів, оскільки в їхній творчості присутні ренесансні елементи [7, с.12–63]. Вони часто підписувалися подвійним прізвищем, додаючи слово “русин” (“рутенус” чи “роксолан”) – Іван Туробінський–Русин, Юрій Тичинський–Русин, Григорій Чуй–Русин [6, с. 42].

До гуманістів, які декларували своє руське походження, належав Павло Русин із Кросна (бл. 1470–1517). Він із гордістю говорив про русинів. Солодким словом “русин”, як згадує письменник, його іменують у вченому колі. Навіть у своїх книгах-інкунабулах, тринадцять з яких зберігається в бібліотеці Краківського університету, Павло Русин, підписуючись, додавав слово “рутенус” [2, с. 312].

Автори ренесансного спрямування часто торкалися теми захисту українських земель від татар і турків, у чому теж варто вбачати вияв українського патріотизму. Так, білоруський шляхтич Микола Гусовський (бл. 1480–після 1533) під час перебування в Римі, довідавшись про перемогу українців над татарами під Тереховою 2 липня 1524 року, відразу по гарячих слідах написав поему “Нова і славна перемога над турками”. Потрібно зазначити, що своєю батьківщиною він вважав українські землі. На відміну від багатьох тогочасних руських авторів, М. Гусовський не схильний бачити в князях захисників рідної землі. Він навіть говорить про їхню деструктивну роль, оскільки вони придушують народну ініціативу [13, с. 86]. Такі моменти в творчості письменника, з одного боку, свідчили про його демократичну орієнтацію, відхід від традиційних стереотипів, відповідно до яких захисником своєї землі, а також репрезентантом народу може бути лише родова аристократія. З іншого боку, М. Гусовський передбачав ситуацію, що в Україні захисниками свого краю виступлять демократичні верстви і стануть національними лідерами.

Деякі польськомовні поети кінця XVI–початку XVII ст. починають писати про козаків, зображуючи їх захисниками рідного краю. Це, зокрема, простежується в поезіях “Дума українна”, “До Подільського краю син його промовляє” Адама Чагровського (бл. 1566–1599). Такі ж мотиви звучали й у творчості Бартоша Гловацького (бл. 1543–1614), наприклад, у його поемі “Паноша” та вірші “Виїзд до волохів Івана Підкови”.

До політичних письменників, у творчості яких питання захисту українських земель від турецько-татарської загрози займало одне з перших місць, належав Станіслав Оріховський (1513–1566). Він отримав блискучу освіту: навчався в п'ятьох європейських університетах. Тривалий час жив в Італії. Зазнав впливу італійського Ренесансу, Реформації й католицької Контрреформації. За віровизнанням був католиком. У політичному плані виявляв цілковиту лояльність до польського короля [3, с. 89].

С. Оріховський постійно вказував на своє українське (руське) походження. “Цвітом Русі ” він називає галицькі шляхетські родини Сенявських, Стариховських, Гербутів та інших. Як бачимо, під Руссю гуманіст розуміє землі колишнього Галицького князівства. І все ж для нього поняття “Русь” не вичерпувалося територіальними та етнічними ознаками, воно ще й було культурним поняттям. Він пише, що Русь, спілкуючись “із греками, перейняла від них символіку й віру, покинула свою скіфську неосвіченість і дикість” [14, с. 417].

У праці “Хрещення в русинів” (1544) С. Оріховський говорить про необхідність установити згоду між різними християнськими віровизнаннями. Він доводить, що немає значних розходжень у релігійних віруваннях католиків та православних, навіть у такому дискутованому між ними питанні про сходження Святого Духа. Оскільки католицьке духовенство вимагало повторного хрещення православних при переході на католицьку віру, автор у кінці твору наводить буллу папи Олександра IV від 1501 року, в якій заборонено повторне хрещення православних [3, с. 94]. Праця “Хрещення в русинів” викликала негативну реакцію серед католицького духовенства Польщі. У 1547 році письменник був притягнутий до суду за виступи проти целібату (безшлюбності католицьких священників). Його звинувачували й у тому, що він підтримував православних на Русі, апелюючи до їхніх традицій [12, с. 173].

Важливе місце у творчості С. Оріховського займало таке актуальне для українців питання, як захист земель від татарських і турецьких нападників. Він написав дві промови “Про турецьку загрозу” (1543, 1544), які стали популярними в усій Європі. Питання захисту України письменник у них спеціально не виокремлює, а інтерпретує в контексті загальноєвропейських проблем та проблем захисту Польської держави. Він, незважаючи на свій руський патріотизм, вважав себе зразковим підданим польського короля, представником руського народу Польського королівства. Саме як зразковий підданий С. Оріховський намагався давати поради у “Напученні королеві польському Сигізмунду Августу” (1543). У цьому політичному трактаті він, фактично, на перше місце ставив не стільки інтереси Польської держави, скільки інтереси частини її території, власне, України. Як своєрідний рефрен у творі звучить думка, що король мусить податися на руські землі, щоб відбудувати їх та порятувати громадян, які уникнули ворожого меча, щоб захистити цю землю від нападників [4, с. 367]. Незважаючи

на польську лояльність, патріотична позиція С. Оріховського – заклики захищати свій рідний край від іноземних загарбників, захист руських православних традицій – позитивно впливала на формування української національної свідомості.

До літератури прокнязівської орієнтації варто зарахувати поему Симона Пекаліда (1567–після 1601) “Про Острозьку війну під П’яткою” (1600). Ще під час навчання в Краківському університеті в житті автора сталися події, які змусили його переорієнтуватися в етнічно-культурному плані. Так, у книзі запису присвоєння вчених ступенів навпроти прізвища С. Пекаліда було вказано “Рутенус фактус” (“став русином”). Саме тоді він отримав запрошення до Острога, де опинився серед придворних поетів Острозьких князів [3, с.115].

Поема “Про Острозьку війну під П’яткою” написана у зв’язку із повстанням Криштофа Косинського (1591–1593). Вона мала передусім на меті прославити Острозьких князів, зокрема Василя–Костянтина та його сина Януша. Відповідно автор пише “похвалу місту Острогу”, славить “тримовну Острозьку гімназію” [15, с. 45–46]. Особливо велику увагу приділено генеалогії Острозьких князів, виводячи їх родовід ще з часів легендарних Руса та Кия. Генеалогія в поемі виступає як своєрідна історія руської державності. Говорить письменник і про князя Володимира, акцентуючи увагу на тому, що саме за його правління охрестили Русь. Автор багато пише й про діяльність Данила Галицького, якого розглядає не лише як одного зі славних предків Острозьких князів, але і як першого руського князя, що отримав королівську корону [15, с. 48–50]. Острозькі для С. Пекаліда, фактично, – суверенні правителі, наступники давньоруських монархів. У поемі простежується розкол, що стався між українськими князями та низовими козаками. Письменник вважав, що головне завдання козаків – боротися проти татар і турків. Козаки ж вийшли за межі дозволеного, підняли руку на магнатів, що й викликало негативну реакцію в автора. С. Пекалід вважав, що було б набагато краще, якби К. Косинський організував морський похід проти турків, а не йшов війною на В.-К. Острозького [15, с. 56–57].

При дворах українських магнатів не лише жили й творили інтелектуали-гуманісти. У багатьох випадках тут формувалися культурні осередки, як наприклад, у князів В.-К. Острозького, А. Курбського та інших. До таких осередків належала й Замойська академія у Замісті, організована на кошти канцлера й коронного гетьмана Яна Замойського. Папа Климент VII зрівняв цей навчальний заклад з іншими академіями, надав їй право присвоювати вчені ступені докторів філософії, права (світського та церковного) й медицини [16, с. 153].

Я. Замойський запропонував організувати навчальний процес в академії Симону Симоніду (Шимону Шимоновичу) (1558–1629) – людині енциклопедичних знань, яка писала також і поетичні твори. У польськомовній книзі “Селянки”(1614) він оспівав сільське життя та звичаї українського народу [1, с. 98–105]. Офіційно іменуючись інспектором академії, С. Симонід займався не

лише добором здібних викладачів, а й, фактично, став засновником академічної друкарні. Він піклувався, щоб там був поряд із латинським шрифтом і слов'янський. Це, до речі, засвідчило його прагнення зробити внесок у розвиток традиційної української культури.

Саме завдяки С. Симоніду в Замойській академії, яка знаходилась на українській етнічній території й була розрахована переважно на українців, запанувала українська патріотична атмосфера. Тому серед її випускників були видатні діячі української культури XVII ст. – Касіян Сакович, Ісайя Трофимович–Козловський, Сильвестр Косов, Йосип Кононович–Горбацький [8, с. 353].

Із Замойською академією пов'язана діяльність Себастьяна Кленовича (1550–1602/8) – одного з найвидатніших польсько-українських латиномовних поетів. Він закликав Я. Замойського до організації академії, добирав туди професорів та й сам викладав у цьому навчальному закладі античну літературу.

До найбільш відомих творів С. Кленовича належить поема “Роксоланія” (1584). Це своєрідний маніфест любові до української землі, високопоетичний вияв територіального патріотизму. Він пишається своєю Роксоланією, тобто Україною, її минулим та сучасним. З любов'ю оспівує природу рідного краю, а також звичаї русинів-українців. Автор говорить, що музи могли б осісти на Русі, тут міг би бути свій Парнас [13, с. 115; 119]. Йдеться про те, що цей край придатний для розвитку високої культури. Поет навіть намагається збудувати тут “латиномовний” Парнас.

С. Кленович розуміє Україну-Русь не лише як окрему територію зі своїми особливими природними умовами, не лише як землю, яка має свою історію, але і як територію, де проживає особливий руський етнос зі своїм способом життя та господарювання, звичаями і релігійною вірою. Для поета Русь – це всі землі, де проживають українці. Свідченням того є те місце поеми, в якому він прославляє руські міста. На перше місце автор ставить Львів, що засвідчує його галицьку орієнтацію. Подібна орієнтація в XVI ст. була цілком виправдана, адже саме в Галичині й Волині, тобто землях колишнього Галицько-Волинського князівства, зосереджувалися тоді головні українські політичні та культурні центри [13, с. 152; 155–156].

Надзвичайно велику увагу С. Кленович приділяє Києву. Передусім із цим містом він пов'язує давню славу Русі. Проте зараз Київ знаходиться на околиці християнських земель, постійно зазнає нападів ворогів. Звісно, такі умови призвели до його занепаду [13, с. 152–153]. І все ж Київ залишається для українців такою святинею, якою Рим є “вічним містом” для європейців-католиків. Намагання поета звеличити Києво-Печерський монастир, його чудеса та святих в умовах того часу впливало на розвиток національної свідомості українців. Не дивно, що так багато уваги цьому питанню приділяв митрополит-реформатор Петро Могила та його сподвижники.

С. Кленович підтримував тісні стосунки з київським католицьким єпископом Йосипом Верещинським (1532/3–1599), який у своїй резиденції, Фастові, створив культурний осередок. Й. Верещинський був високоосвіченим, обдарованим проповідником, блискучим письменником, який писав не лише польською, а й українською літературною мовою. Загалом і в його творчості, і в діяльності були сильні антитурецькі та антитатарські моменти. Письменник вважав, що обов'язком Речі Посполитої є захист українських земель. Він висунув ідею заснування лицарської школи (військового училища) в Україні. У своїх віршах автор із симпатією говорив про козаків, оскільки сам не раз виступав із придворними козаками проти татар [9, с. 231–232]. Й. Верещинський навіть склав два проекти (1590, 1596), які передбачали реорганізацію запорізького війська. Йшлося про утворення на основі козацьких полків окремих територіально-адміністративних одиниць, що включали б містечко з навколишньою округою. Передбачалося також існування для козаків спадкового монарха – “козацького князя”, якому повинні підпорядковуватись шляхтичі Подніпров'я. Водночас планувалося зберегти владу козацького гетьмана, а також традиційні звичаї й самоврядування, притаманні Запорізькій Січі [10, с. 259–280].

Створити при своєму дворі український культурний осередок намагався й магнат-католик із Перемишлянщини Ян–Щасний Гербут (1567–1616), який був яскравим представником української регіональної еліти. Виховуючись при дворі Я. Замойського, він згодом породичався із домом Острозьких, одружившись з Єлизаветою Заславською.

Я.–Щ. Гербут вважав своїм обов'язком захищати Русь, зокрема й перед польським королем. Брав участь в антикоролівській змові, за що два роки пробув у в'язниці. Проте після звільнення продовжував залишатися противником короля й захисником Русі. Його опозиційність виявлялася і в релігійному питанні. Будучи католиком, він виступав захисником руської віри – православ'я. Навіть став фундатором православного монастиря в Добромлі. Водночас зарекомендував себе запеклим противником Берестейської унії, яка мала велику підтримку з боку королівської влади [11, с. 38].

Я.–Щ. Гербуту належить твір “Розмисел про народ руський”(1613). Автор виходив із традиційного на той час стереотипу, що Русь – це передусім православна шляхта України та Білорусії. І знищувати православну віру з допомогою унії, тобто об'єднання католицької та православної церков, на його думку, справою шкідливою, таке об'єднання, фактично, знищить Русь. Я.–Щ. Гербут одним із перших відзначив неминучість краху політики правлячих кіл Речі Посполитої, спрямованої на те, щоб “на Русі не було Русі” [15, с. 173–177].

До найвищих виявів католицького типу національної свідомості варто зарахувати поему Івана Домбровського (кінець XVI–початку XVII ст.) “Дніпрові камени” (бл.1620) [15, с. 200–224]. Автор історичної поеми – один із тих культурних діячів-католиків, які перебували при дворах українських князів і

виступали захисниками їхнього регіонального сепаратизму (був придворним поетом Я. Острозького, а потім Я. Заславського). “Дніпрові камени” І. Домбровського – одна з найвизначніших пам’яток, присвячених осмисленню української історії, в якій яскраво простежуються гуманістичні риси. У творі автор у хронологічному порядку детально викладає історію України-Русі від 430 до 1618 року. Розуміючи історію в дусі ренесансного гуманізму як наслідок діянь видатних особистостей, письменник славить подвиги та ставить за взірець для наслідування багатьох сучасних йому “рушіїв” української історії. Бажаючи створити свій історико-культурний ідеал, він подає переконливі та яскраві “уроки” передусім своєї історії, оповідає про героїв та державних діячів, що заслужили вічну славу і вдячну пам’ять нащадків. Водночас показує сучасних йому володарів і меценатів гідними спадкоємцями предків [4, с. 21].

Твір І. Домбровського, як справжнього гуманіста, – не просто поема на історичну тему, а й історичне дослідження, яке супроводжується докладними примітками, коментарями і посиланнями на достовірні джерела. Засуджуючи коротку історичну пам’ять своїх сучасників, автор прагне повернути державну гідність українському народові, нагадуючи йому про славні часи правління в Україні-Русі від київських князів аж до К. Острозького включно.

Людину письменник розглядає як активний суб’єкт історії, здатний до свідомого соціально-морального вибору. З’являється яскраво виражене авторське волевиявлення, бажання висловити своє ставлення до зображуваних подій. І. Домбровський декларує ідею справедливості, прославляє такі чесноти, як добродичинство, відвагу, доблесть, освіченість.

Отож, маємо підстави стверджувати, що українські католики XVI–першої половини XVII ст. створили низку культурних цінностей, сприяли формуванню окремих стереотипів, які позитивно вплинули на розвиток української національної свідомості. Серед головних форм вияву національної свідомості в середовищі українських католиків варто виокремити такі: демонстрація належності до української спільноти, шанування українських народних звичаїв та обрядів, позитивне ставлення до православних традицій і православної церкви як інституції, висвітлення боротьби з татарськими і турецькими завойовниками, зображення козаків як захисників України від зовнішніх ворогів, розуміння України-Русі як окремої територіальної й етнічної одиниці, творення української національної культури, формування політичної ідеології української національної еліти.

1. Антологія української поезії: У 6 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т.1. – 455 с.
2. Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1993. – 374 с.
3. Кралюк П.М. Особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI–першої половини XVII ст. – Луцьк: Надтир'я, 1996. – 132 с.
4. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. – К.: Основи, 2000. – 472 с.
5. Мальчевський О. Полонізація української шляхти (1569–1648 рр.) // Україна в минулому. – Львів, 1992. – Вип. 1. – С. 37–53.
6. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – К.: Абрис, 1994. – 288 с.
7. Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. – К.: Наук. думка, 1990. – 384 с.
8. Нудьга Г.А. Не бійся смерті. – К.: Рад. письменник, 1991. – 431 с.
9. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К.: Альтернативи, 1998. – 320 с.
10. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К.: Либідь, 1998. – 296 с.
11. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.
12. Українська література XVI–XVIII ст. та інші слов'янські літератури. – К.: Наук. думка, 1984. – 312 с.
13. Українська поезія XVI століття. – К.: Рад. письменник, 1987. – 287 с.
14. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2 ч. – К.: Наук. думка, Основи, 1995. – Ч.1. – 431 с.
15. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2 ч. – К.: Наук. думка, Основи, 1995. – Ч.2. – 431 с.
16. Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 2. – 256 с.
17. Tazbir J. Rzeczpospolita i swiat. – Wroclaw: Ossolin, 1971. – 203 s.

**NATIONAL IDENTITY IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN CATHOLIC
TRADITION (THE XVI-TH – THE FIRST HALF OF THE XVII-TH C.)**

Oleh Mal'chevs'kyi

*L'viv Ivan Franko National University, Universytets'ka Str., 1,
L'viv, 79000, Ukraine, k_istcul@franko.lviv.ua*

It is considered the peculiarities of the influence of Renaissance ideas on the forming of Catholics-humanists' world outlook in Ukraine in XVI – first half of XVII. It is analyzed the main problems of their creative heritage. It is showed the ways of expressing national identity among Ukrainian Catholics surroundings.

Keys words: Ukrainian Renaissance, humanism, national identity, Catholicism, Orthodoxy.

Стаття надійшла до редколегії 30.05.2007

Прийнята до друку 24.09.2007